

CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN MODERN UYGUR EDEBİYATINDAKİ YANSIMALARI

[Araştırma Makalesi/ Research Article]

Varis ÇAKAN*

Geliş Tarihi:21.10.2025

Kabul Tarihi:06.12.2025

Öz

Modern Uygur Edebiyatı 20. yüzyılın başından 30'lu yılların ortalarına kadar olan zaman içinde önemli gelişmeler yaşamış olup bu zaman zarfında Türk Dünyası'nın dört bir tarafında cehalete, esarete ve gericiliğe karşı başlatılan cedit hareketi, modern Uygur Edebiyatı'nın inkişafında önemli rol oynamıştır. 19. yüzyılın sonunda Doğu Türkistan ikinci defa Çin Man-zhou İmparatorluğu tarafından istila edilince Doğu Türkistan'daki vatansever aydınlar ve iş adamları esarettin kurtulmak için arayış içinde bulunmuşlar ve kurtuluşun ancak cehaletten kurtulmakla mümkün olabileceğinin farkına varmışlardır. Vatansever Uygur zenginlerinden Hüseyin Musabayup ve Bahavudun Musabayup kardeşler ilk olarak 1885'te Doğu Türkistan'ın Atuş bölgesinde ilk cedit okulunu açarak Türkiye'den getirilen öğretmenler ile Doğu Türkistan'dan yurt dışına gidip eğitim alan aydınların öncülüğünde eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Abdulkadir Binni Abdulvaris Ezizi (Abdulkadir Damolla) Buhara'da sekiz yıl eğitim aldıktan sonra 1901'de ana vatanı olan Kaşgar'a geri dönerek Doğu Türkistan'daki cedit hareketinin öncülüğünü yapmıştır. O, halkın cehaletin kurtulması için tek çıkış yolunun ceditçilik olduğunu hararetle savunarak bunun ile ilgili eserler yazarak dağıtmıştır. Abdulkadir Damolla ve onun gibi münevver kişilerin ceditçilik ile ilgili eserleri ve faaliyetleri kısa sürede meyve vermeye başlamış olup Doğu Türkistan'ın her tarafında ardı ardına cedit okulları açılmış ve bu okullarda yetişen aydınlar Modern Uygur Edebiyatının öncüleri olmuştur. Ceditçilik onların yazdığı eserlerin ana teması olmuştur. Böylece Türk dünyasındaki bütün reform hareketlerinin fikri altyapısını oluşturan "Usul-i Cedit" Doğu Türkistan'daki toplumsal reform ve değişimi konu edinen Modern Uygur Edebiyatına da damgasını vurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Usul-i Cedit, Modern Uygur Edebiyatı, Abdulkadir Damolla, Kutluk Hacı Şevki, Mehmet Ali Tevfik.

REFLECTIONS OF THE JADIDIST MOVEMENT IN MODERN UYGHUR LITERATURE

Abstract

Modern Uyghur Literature experienced significant developments from the beginning of the 20th century to the mid-30s, and during this time, the Jadid movement, which was initiated against ignorance, slavery and reactionism in all corners of the Turkic World, played an important role in the development of modern Uyghur Literature. When East Turkestan was invaded for the second time by the Chinese Manzhou Empire at the end of the 19th century, patriotic intellectuals and businessmen in East Turkestan sought liberation from enslavement and realized that liberation could only be achieved by overcoming ignorance. The patriotic Uyghur wealthy brothers, Hussein Musabayup and Bahavudun Musabayup, first opened the Jadid school in the Atush region of East Turkestan in 1885, initiating educational activities under the leadership of teachers brought from Turkey and intellectuals from East Turkestan who had received education abroad. After receiving eight years of education in Bukhara, Abdulkadir Binni Abdulvaris Ezizi (Abdulkadir Damolla) returned to his homeland, Kashgar, in 1901 and pioneered the Jadid movement in East Turkestan. He ardently argued that Jadidism was the only way to liberate the people from ignorance, writing and distributing works on the subject. The works and activities of Abdulkadir Damolla and other enlightened individuals quickly bore fruit; Jadid

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: varis.cakan@hbv.edu.tr
Orcid: 0000-0002-6705-9643

schools were opened one after another throughout East Turkestan, and the intellectuals trained in these schools became pioneers of modern Uyghur literature. Jadidism became the central theme of their works. Thus, "Usul-i Jadid", which formed the intellectual infrastructure of all reform movements in the Turkic world, also left its mark on Modern Uyghur Literature, which addressed social reform and change in East Turkestan. Thus, "Usul-i Jadid," which formed the intellectual foundation of all reform movements in the Turkic world, also left its mark on modern Uyghur literature, which dealt with social reform and change in East Turkestan.

Keywords: Usul-i Jadid, East Turkestan, Modern Uyghur Literature, Abdulkadir Damolla, Kutluk Hacı Şevki, Mehmet Ali Tevfik.

Giriş

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında dünya çapında büyük değişiklikler ve yenilikler meydana gelmiştir. Bu değişim ve yenilikler sanayi ve teknolojinin büyük adımlarla ilerlemesi sonucunda emperyalizme karşı millî kurtuluş hareketlerinin yaygınlaşması, feodalizme, millî zulme ve cehalete karşı hürriyet, eşitlik, demokrasi ve fikir özgürlüğü için yapılan halk hareketlerinin yaygınlaşması ve git gide şiddetlenmesi ile ortaya çıkmıştır.

Bütün dünya çapında başlatılan millî kurtuluş hareketleri ve özgürlük mücadelelerinin estirdiği yenileşme rüzgârları pek çok ülkelerde olduğu gibi Doğu Türkistan'da da etkisini göstererek Uygurlarda "Usul-i Cedid" denilen eğitimde reform ve millî kalkınma hareketlerinin başlamasına sebep olmuştur. Bu reform ve özgürlük mücadeleleri doğal olarak edebiyat sahasında da etkisini göstermiştir. Bu dönemde Uygur Edebiyat sahasında zulüm, adaletsizlik, cehalet, esaret ve hurafeye karşı yeniliği ve özgürlüğü savunan ileri görüşlü şair ve edipler ortaya çıkmıştır. Böylece Uygur Edebiyat tarihinde yeni bir dönem başlayarak Uygur Edebiyatı kasık devirden modern devre yani Çağdaş Uygur Edebiyatı devrine girmiştir. Ceditçiliğin de etkisiyle yeniden şekillenmeye başlamış olan Modern Uygur Edebiyatı, Uygur klasik ve halk edebiyatının asıl ananelerini geliştirerek ve diğer kardeş Türk topluluklarının yeni edebiyat akımlarından hem de dünyanın diğer bölgelerindeki milletlerin de edebiyat sahasında meydana gelen yeniliklerden etkilenerek dil, konu, şekil ve üslup bakımından yeni bir devreye geçmiştir. Uygur edebiyatı sahasında meydana gelen bu değişiklikler ve gelişmeler neticesinde Doğu Türkistan'da kısa bir zaman içinde çok sayıda yenilikçi genç aydınlar, eğitimciler, şair ve edipler yetişmiştir. Bunların başında büyük âlim ve yazar Abdulkadir Binni Abdulvaris Azizi (Abdulkadir Damolla), yazar Kutluk Şevki, şair Abdulhalik Uygur, şair ve reformist eğitimci Mehmet Ali Tevfik, Lütfullah Mutellip, Nimşehid Armiye Ali ve İbrahim Turdi gibi münevver şair ve edebiyatçılar gelmektedir (Kaşgarlı, 1998: 88-89). Onlar esaret ve cehaletin kısıncısı altında kalan milleti uyandırmak ve aydınlık bir geleceğe taşımak için canlarını feda ederek son nefesine kadar mücadelelerini sürdürdüler. Bunların arasında bazıları Türkiye, Mısır, Hindistan, Tataristan, Batı Türkistan ve Afganistan gibi ülkelerde yüksek tahsil yaptıktan sonra yurtlarına dönen münevver kişiler olup onların Doğu Türkistan'daki eğitim ve kültür faaliyetlerine katılması Modern Uygur Edebiyatı sahasında roman, povest, hikâye ve tiyatro gibi yeni türlerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine sebep olmuştur.

Abdulkadir Damolla ve onun izinden giden yenilikçiler, ceditçiliğin o zamanki işgalci güçlerin ve onların işbirlikçileri olan yerli feodal güçlerin zulmünden kurtulmanın tek yolu olduğunu savunarak eğitimde bir takım ıslahat tedbirlerini ortaya koydu ve uygulamaya başladı (UKKT, 1992: 589). Öncelikle okullarda tedrisat değişikliğine gidildi. Okullardaki ders işleyiş tarzı ve metodu değiştirildi. Eskiden medreselerde sadece dinî kitaplar okutuluyor, dersler Arapça ve Farsça yapılıyordu. Eğitimler, pratiğe dayanmayan ve çağ dışı usuller ile yapılıyordu. Ceditçi aydınların teşebbüsü ve katkıları ile müfredata matematik, fizik, kimya, tarih, coğrafya, edebiyat, morfoloji, müzik ve beden eğitimi gibi modern bilimler dâhil edildi. Dersler Uygurca yapıldı, imtihan sistemi uygulanarak eğitim kalitesi yükseltildi.

Usul-i Cedit okulları kısa zaman zarfında Doğu Türkistan'ın tüm il ve ilçelerine yayıldı. İlk Usul-i Cedit okulu 1885'te hayırsever iş adamları Bahaeddin ve Musabay kardeşlerin teşebbüsü ve desteği ile Atuş iline bağlı Yukarı Atuş (Üstün Atuş) kasabasının İkisak köyünde açıldı. Hüseyiniye Mektebi adı ile bilinen bu okula ilk olarak Kazan Darülmualimin'de tahsil yapan Kerim Ahun, 1885-1888 yılları arasında müdürlük yaptı (Abdurrahman, 2001: 53). Daha sonra Türkiye'den gelen eğitimci Ebubekir, müdür olarak görevlendirildi. Okula yenilikçi ve demokrat yerli öğretmenler getirildi. Daha sonra yeni açılan okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak için "Habibzade Darülfünun" adında bir öğretmen yetiştirme okulu açıldı. Okulun masraflarını karşılamak için Atuş'ta *Cemiyet-i Hayriye-yi İslamiye* adlı hayır kurumu kuruldu. Bu okulda yetişen öğretmenler, Doğu Türkistan'ın çeşitli yerlerinde açılan Usul-i Cedit okullarına öğretmen olarak tayin edildi.

Hayırsever iş adamları Hüseyin Musa Bay ve Bahavudun Musa Bay kardeşlerin daveti ile Türkiye'den Doğu Türkistan'a gelen Ebubekir ve Ahmet Kemal İlkul gibi reformist eğitimciler ve Mehmet Ali Tefvik gibi Türkiye'den vatanına dönen münevver kişiler, Uygur aydınları ile birlikte Doğu Türkistan'da modern okulların yaygınlaşmasına öncülük ederek eğitimle halkın aydınlanarak esaretten ve cehaletten kurtulması için canla başla çalışmışlardır (İlkul, 1997: 19-23). 20.yüzyılın başlarında Türkiye'ye eğitim için gönderilen Tursun Efendi, Mesut Sabri Baykuzu, Abdurrahman Şadi, Hesen, Ehmet Nejatı, Kamal Bedri gibi yüksek tahsilli kişiler, Doğu Türkistan'a dönerek Usul-i Cedit okullarında öğretmenlik yapmaya başlamışlardır. Bu okullardan mezun olan münevver şahsiyetler, toplumsal değişimi ve yenileşmeyi konu edinen eserleri ile Modern Uygur Edebiyatı'nın temsilcileri olmuştur. Böylece İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" sloganı ile birlikte Doğu Türkistan'da Ceditizm, esaret ve cehalet zincirlerini kırarak Türklerin birleşmesini amaç edinen bir ideolojik harekete dönüşmüştür.

Söz konusu ideolojik hareketin konu edildiği ve Rusya işgalindeki Türklerin yayımladığı çeşitli kitap, gazete ve dergiler Uygur aydınları tarafından takip edilerek Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde dağıtılmaya başlanmıştır. Özellikle İsmail Gaspıralı'nın 1883'te başlayıp yayın hayatını tam otuz üç yıl devam ettirdiği *Tercüman Gazetesi*, Kazan Tatar aydınları tarafından çıkarılan *Şura Dergisi*, *Vakit*, *Beyan-ül Hak*, *İkbal*, *Semerkant*, *Yıldız*, *Turmuş*, *Din ve Hayat* gibi yayınların Doğu Türkistanlı aydınlar arasında büyük etkisi olmuştur (Komisyon, 2006: 241). Böylece Doğu Türkistan'da Usul-i Cedit okullarının halkın cehaletten ve esaretten kurtulması için şart olduğu görüşü benimsenmiştir. Bunun neticesinde bu fikirlerin daha geniş kitlelere ulaştırılması için Doğu Türkistan'da basın ve yayıncılık işleri de hızla gelişmiştir (Tatlik, 2004: 51-56). Doğu Türkistan'da toplumsal reformu ve değişimi teşvik eden gazete ve dergilerin yayımlanması, Modern Uygur Edebiyatı'nın da bir hayli gelişmesine önemli katkılar sunmuştur.

1. Ceditçilik ile İlgili Basın ve Yayın Faaliyetleri

Doğu Türkistan'daki toplumsal reform ve yenilikçi hareketin gereği olarak basın ve yayın faaliyetleri de gelişir. İlk olarak 1899'da yenilikçiler tarafından Kaşgar'da Matba-i Hurşit kurulmuştur. 1905'de Kaşgar'da kurulan Şivit matbaasında *Sultan Satuk Buğrahan ve Dünya Coğrafyası* adlı iki kitap yayımlanmıştır. 1910'da Kaşgar'da Yenihisarlı Nur Hacı tarafından *Matbaa-yi Nur* adlı bir taş baskı (litografi) matbaası tesis edilerek birçok edebî kitap ve ders kitapları yayımlanmıştır. 1920'de Gulca Küre'de bir taş baskı matbaası daha tesis edilerek birçok edebî kitap yayımlanmıştır (Abdulvahit Kaşgarlı, 2017: 6). Bunların dışında elek baskı (serigrafi) da zaman zaman kitap basımında kullanılmıştır. 1915'de Kaşgar'da cedit okullarının ders kitaplarını temin etmek ve halkın İslam dinini doğru şekilde öğrenmesi için hazırlanan *Ulu Din Risalesi* adlı kitap elek baskı yöntemiyle basılmıştır. 1917'de Urumçî'de göz altına alınan Türkiyeli Ahmet Kemal tarafından hazırlanarak yayınlanan ve yayın hayatına sadece altı ay devam edebilen *Yeni Hayat Gazetesi* de dikkate değerdir. Söz konusu gazete, Urumçî'deki Yang Zeng-shen müstebit hâkimiyeti tarafından kapatıldıktan sonra

yayın hayatına iki ay devam edebilen *Turan Gazetesi* çıkarılmıştır. Gazete elek baskı yöntemiyle basılmıştır.

Doğu Türkistan'ın her tarafında ardı ardına kurulan taş matbaalar, Uygur gazeteciliğinin hızlı gelişmesine yol açmıştır. 1918 yılında meşhur vatanperver şair ve mücahit Kutluk Hacı Şevki, Kaşgar'da *Ang (Şuur) Gazetesi*'ni çıkarmaya başlar. Bu gazete bir müddet yayın yaptıktan sonra işgalci hâkimiyet tarafından kapatılır. 1933'te Doğu Türkistan'da millî bir mücadele sonucunda Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulunca Kutluk Hacı Şevki *Ang Gazetesi*'nin devamı olarak *Yeni Hayat Gazetesi*'ni yeniden çıkarmaya başlar. Söz konusu gazetede yenilikçi ve reformist aydınların şiir, destan ve çeşitli edebî eserleri yayımlanır. 1922'de İli'de *İli Déhqanliri Gazetesi* (İli Çiftçileri Gazetesi), 1924'te *İli Gazetesi*, 1930'lu yıllarda Kaşgar'da *Kaşgar Gazetesi*, *Çöçek Uygurları Gazetesi*, *İnkılabı Gençler Gazetesi*, *Alga (İleriye) Gazetesi* (Baran, 2007: 194-197) gibi gazetelerde de millî uyanış, hürriyet ve bağımsızlık isteklerini konu eden çeşitli edebî eserler yayımlanır.

Yukarıda zikredilenlerin hâricinde yine Uygur araştırmacı Nizamiddin Hüseyin Bey'in araştırmaları sonucunda gün ışığına çıkan ve İsveç'teki Lund Üniversitesi Kütüphanesi ve Stockholm Üniversitesi Kütüphanesinde beş külliyat hâlinde saklanmakta olan 1930'lu yıllarda yayımlanan *Yeñi Hayat*, *Şerqi Türkistan Hayati*, *Erkin Türkistan*, *İnkılabı Şerqi Türkistan*, *Erk Gazetesi* gibi gazeteler de bulunmakta olup (İnayet, 2013: 2-5) bu gazetelerde de Ceditizmin Modern Uygur Edebiyatı'na etkili bir şekilde yansıdığını görmek mümkündür.

20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'ın büyük şehirlerinde modern Uygur aydınlarının çıkardığı dergi ve gazeteler toplumda geniş yankı bulurken sadece Urumçi ve civarını kontrol altında tutan Han Çinlisinden olan militarist Sheng Shi-cai, 1933 yılında sözde *Xinjiang Gazetesi*'ni tahsis ederek Çince ve Uygurca yayım yaptırır. Fakat söz konusu gazete Uygur halkının arzularına kulak vermekten ziyade daha çok müstebit Sheng Shi-cai hâkimiyetinin propagandalarını ve emir fermanlarını yayımlar. Bundan dolayı gazete, Uygur halkı arasında pek kabul görmez.

20. yüzyılın ilk yıllarında oluşmaya başlayıp basın ve yayın aracılığı ile 30'lu yıllarda önemli ölçüde gelişme sağlayan Modern Uygur Edebiyatı, Uygurların işgalci Çin hâkimiyetine ve onların işbirlikçileri olan yerli müstebit güçlere karşı mücadelesini anlatmak suretiyle zulümden müstesna özgür ve insanca yaşama isteklerini ve düşüncelerini yansıtarak milletin sesi olmuştur. Bütün bu hususlar o zamanlarda yayımlanan çeşitli edebî eserlerin temel konularından dildeki ifade şekline kadar büyük değişime yol açarak yepyeni bir edebiyat meydana getirmiştir.

2. Ceditçiliğin Modern Uygur Edebiyatı'na Yansımaları

20. yüzyılın başlarında, dünya çapında emperyalizme, feodalizme ve gericiliğe karşı başlatılan mücadeleler meyve vermeye başlar. Uzak Doğu Asya'da ise yaklaşık 3 asırdan beri Çin'i yöneten Çin Manzhou İmparatorluğu 1911 yılındaki Xinhai İnkılabı sonucunda yıkılarak Ocak 1912'de Çin Cumhuriyeti (中华民国/Zhong-hua Min-guo) kurulur. Rusya ve Çin'de gerçekleşen devrimler sonucunda Çin Manzhou İmparatorluğu ve Çarlık Rus İmparatorluğu'nun yıkılması ile 19. yüzyıldan beri Rus ve Çin işgalcilerinin sömürgesinde bulunan Türkistan'da, özgürlük mücadeleleri eskisine göre daha uygun şartlarda yapılma fırsatına erişmiş olsalar da Bolşevik yönetimindeki Sovyetler Birliği hükümeti Batı Türkistan'da, Çin Manzhou hâkimiyeti yıkıldıktan sonra Doğu Türkistan'ı kontrol altına alan Han Çinlisi harp beyleri Doğu Türkistan'da Uygur Türklerinin bağımsızlık hareketlerini var gücüyle engelledi (Çakan, 2023: 4). Çin'de kurulan yeni Cumhuriyet, bu harp beylerinin Doğu Türkistan'daki müstebit hâkimiyetini sürdürmelerini destekledi. Bu durum karşısında Doğu Türkistan'da Çin'e karşı verilen özgürlük mücadelesi aralıksız devam etti. Bir taraftan Çinli işgalci müstebit hâkimiyetin, öbür taraftan onlarla işbirliği yapan gericici yerli

mutaassıp güçlerin ağır zulmü altında kalan Doğu Türkistanlılar, özgürlüklerini geri kazanmak için çok çetin bir mücadele sürecine girdi. Bundan dolayıdır ki Modern Uygur Edebiyatı'nın ilk dönemi Klasik Uygur Edebiyatı dönemine göre daha çok Doğu Türkistanlıların hürriyetleri için verdiği millî mücadeleleri ile yoğrulmuştur.

Modern Uygur Edebiyatı ile Klasik Uygur Edebiyatı'nın özellikleri kıyasladığında aşağıdaki yönlerden fark edildiğini görebiliyoruz:

a. Dil Bakımdan

Klasik Uygur Edebiyatı, eski Uygur edebî dili esasları dâhilinde şekillenmiş olan Çağatay dili ile yazılmış olup bu dilde her çeşit yerli lehçe ve şiveler ile bolca Arapça ve Farsça kelimeler kullanılmıştır. Modern Uygur Edebiyatı'nda ise daha sadeleştirilmiş Uygur Türkçesinin kullanıldığını, Klasik Edebiyattaki birçok Arapça ve Farsça kelimenin yerine Uygurca kelimelerin kullanıldığını, Uygur dili ve edebiyattaki Arapça ve Farsça gramer şekillerini bünyesinden arındırdığını görüyoruz.

b. Konu ve Tema Bakımdan

Klasik Uygur Edebiyatı'nda tarihin her döneminde meydana gelen büyük olayları konu edinen eserlerin çoğunluğu din temalı eserler, didaktik eserler, vaaz nasihat tarzındaki eserler, cenknâme, sefernâme ve kıssalar şeklinde kaleme alınmıştır. Modern Uygur Edebiyatı'nda ise ortaya çıkan tarihî vaka ve hadiseler çağına uygun olarak epik ve lirik eserler şeklinde kaleme alınmaya başlamıştır. Modern Uygur Edebiyatı'nda toplumu ilgilendiren aktüel meseleler edebiyatta yer almaya başlamıştır. Bundan başka Modern Uygur Edebiyatı'nda milleti uyandırmak için gericiliğe ve cehalete karşı kalem mücadelesi verilerek toplumu yeniliğe, bilime ve değişime yöneltmek hürriyetlerini elde etmek için mücadele etmeye çağıran eserler çoğalır. Buna örnek olarak Abdulkadir Damolla'nın *Akaîd-i Zarûriyye* ve *İbâdât-i İslâmiyye*, *Miftâhu'l-Edip* (Edebiyatın Anahtarı), *Sarf ve Nehvi*, *Akaîd-i Cevheriyye*, *Mutaliye Hidayet*, *Tâlîm-i Sebiyan* (Gençlere Nasihat), *Tecvid-i Türkî*, *İrşâdu'l-Müslimîn* (Kurban, 2010: 171-172) adlı eserlerini; Kutluk Hacı Şevki'nin *Toplan Millet*, *Ana Til*, *Kaşgar*, *Oyğandı*, *Uyan ve İnkılap Şiirleri*, *Asaret ve Zalaletke Ot Yaq* (Esaret ve Delalete Ateş Yak) ve *Vaka-i Kaşgar* (Ehmidi, 1996: 321) adlı eserlerini; Abdulhalık Uygur'un *Oyghan* (Uyan), *Gazap ve Zâr*, *Yecüci-Mecüci*, *İstemez*, *Körünge Tağ Uzak Emes* (Görünen Dağ Uzak Değil), *Zulme Karşı*, *Gönül İsteği*, *Kaydasen* (Nerdesin) ve *Yaz Akşamı* gibi şiirlerini; Mehmet Ali Tevfik'in *Oyganın Ehli Vatan*, (Uyanın Ehli Vatan), *Okudu Aştı*, *Kurtuluş Yolunda* (1933'te kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetin istiklal marşı), *Biz Muallim* (Doğu Türkistan Okul Marşı), *Vatan İçin*, *Ey Ana Yer*, *Kalkın Gidelim* ve *Şehirde Ağlayan Bülbül* gibi şiirlerini; Lütfullah Mutellip'in *Yıllara Cevap*, *Davanlar Aşkanda* (Tepeleri Aşınca), *Kördüm* (Gördüm), *Feryad*, *Tesiratım* (Hislerim), *Hayalçan Dilek* (Hayali Dilek), *Samsak Akam Kaynaydu*, *Burandan Keyinki Aptap* (Fırtınadan sonraki Gün Işığı), *Çemen ve Pehlivan*, *Küreş Kızı*, *Tahir Zühre*, *Çemengül Sahnede*, *Bizim Edebiyatımız* gibi şiir ve piyesleri sayabiliriz.

c. Çeşit ve Şekil Bakımından

Modern Uygur Edebiyatı'nda, Klasik Uygur Edebiyatı'nda görülmeyen yeni çeşitler ve şekilleri görmek mümkündür. Yani Modern Uygur Edebiyatı'nda Klasik Edebiyat döneminde pek rastlamadığımız piyesler, kısa hikâyeler, romanlar, hicvi şiir ve destanlar yer almaya başlamıştır. 1930'lu yıllarda Doğu Türkistan'ın her yerine yayılan ceditçilik hareketi, Modern Uygur Edebiyatı'nın gelişmesine, özellikle de Uygurlarda tiyatroculuğun gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Uygur sanatçılar yabancı ve yerli yazarların tiyatro eserlerini sahnede sergilemeye başladılar. Tiyatro eserleri Modern Uygur Edebiyatı'nda yer almaya başladı. Bunların başında Abdulla Rozi'nin *Tümür Aka Keldi* (Timur Ağa Geldi), *Ögey Ana* (Üvey Anne) adlı eseri; Mömin Efendi'nin *Boz Yiğit* adlı eseri; Himet Hekimi'nin *Anargül*; Ahmet Ziya-i'nin *Rabiye Seydin*, *Nurluk Hayat* gibi eserleri; Alim Ahun'un *Ağır*

Günler; Abdurrahim Ötkür'ün *İz, Uyanan Zemin* adlı romanları; Ziya Samedî'nin *Garip ve Sanem, Roşen, Kanlık Dağ* (Kanlı İz) gibi sahne eserleri; Lütfullah Mutellip'in *Davanlar Aşkanda* (Tepeleri Aşınca) adlı romanı ile *Samsak Akam Kaynaydu, Burandan Keyinki Aptap* (Fırtınadan sonraki Gün Işığı), *Çemen ve Pehlivan, Küreş Kızı, Tahir Zühre, Çemengül Sahnede, Fedakarlık Medali* (Fedakarlık Madalyonu), *Gül ve Bülbül* gibi destanları gelmektedir. Bunun yanı sıra 19. yüzyılda Avrupa şiirinde görülmeye başlayan serbest vezinli şiir şekilleri de Modern Uygur Edebiyatı'nda görülmeye başlar. Buna Abdulhalik Uygur, Mehmet Ali Tevfik ve Lütfullah Mutellip'in serbest vezin ile yazılan şiirlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Sonuç

19. yüzyılın sonunda Kırım'dan başlayıp 20. yüzyılın başlarında Türk Dünyası'nın her tarafına yayılan ceditçilik hareketi, Doğu Türkistan'da etkisini göstererek yakın dönem Uygur tarihinde çok önemli izler bırakmıştır. Batı Türkistan'da olduğu gibi Doğu Türkistan'da da işgale, cehalete ve gericiğe karşı savaş açılmış, özgür ve aydın bir gelecek inşa etmek için milletçe seferber olunmuştur. Toplumsal reformu ve değişimi destekleyen Uygur aydınları, yazarlar ve şairler, millette farkındalık uyandırıp aydınlatmak, müstemlekeye karşı vatanın tam bağımsızlığını elde etmek için bütün varlığı ile hayatının en son nefesine kadar mücadele ederek halkın gönlünde taht kurmuş ve adlarını tarihe altın harflerle yazdırmıştır. Onların başlattığı millî mücadeleler neticesinde, 20. yüzyılın ilk yarısında milletin hürriyeti, vatanın tam bağımsızlığı için kalemini tüfek yaparak mücadele eden binlerce münevver şair, edip ve yazar yetişmiştir. Onlar kol kola, omuz omuza girerek esaretin, zulmün, cehaletin ve adaletsizliğin sebebi olan işgalci güçlere ve onların yanında duran yerli işbirlikçilere karşı mücadele etmiştir. Bunların bazıları bu kalem savaşında şehit olurken bazıları hapisanelere düşerek işkence görmüştür. Bazıları ise vatanlarının bağımsızlığı ve özgürlüğü için vatanından ayrılmak zorunda kalmıştır. Modern Uygur Edebiyatı'nın şehit olan temsilcilerinin tarihte bıraktığı şanlı izleri, atanın bağımsızlığını geri kazanmak için yurtlarını terk etmek zorunda kalanlar ise hayat tecrübeleri ile daha sonraki nesillerin Doğu Türkistanlıların hürriyeti ve aydınlık geleceği için mücadeleye devam etmelerinde rehberlik vazifesi görmektedir.

20. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan Modern Uygur Edebiyatı, ceditçilik hareketinin etkisi ile Uygur Türklerinin emperyalizme, müstemlekeye, feodalizme ve cehalete karşı verdiği mücadelelerini açık bir şekilde yansıtırken yazar ve şairlerinin milletin hürriyeti, vatanın tam bağımsızlığı ve insanca yaşama arzusunu aksettiren eserleri dünya edebiyat sahnesindeki müstesna yerini almıştır.

1930 yıllarından sonra Çinli Harp Beyi Sheng Shi-cai, Stalin ile iş birliği yaparak Doğu Türkistan'daki "ceditçilik" hareketine büyük darbe indirir. Yüzlerce Doğu Türkistanlı ceditçi öldürülür. Fakat Doğu Türkistan'da daha sonra meydana gelen millî ayaklanmalar neticesinde Modern Uygur Edebiyatı; Rozi Mehmet (Turfan'dan), Merup Seidi, Helil Sattari, Nezer Hoca (İli'den) gibi birçok yazar ve şairin yapmış olduğu fedakârane çalışmaları ve vermiş olduğu eserleri ile varlığını sürdürmüştür.

Kısaltmalar

UKKT: *Uygur Klasik Edebiyatının Kısaca Tarihi* (1992). (Haz.: G. Osman) Urumçi.

Kaynakça

Abdulvahit Kaşgarlı, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Neşe Harbalioğlu). Ankara: Gazi Kitabevi.

Abdurrahman, Varis (2001). "Doğu Türkistan'daki Ceditçilik Hareketi ve Ahmet Kemal İlkul". *Türk Yurdu*, 21(170):51.-58.

Baran, Lokman (2007). "Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi". *Bilig*, (42):191-209.

Çakan, Varis (2023). "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Cumhuriyetinin 100.Yılına Armağan Özel Sayısı, (7): 1-6.

İlkul, Ahmet Kemal K. (1997). *Çin Türkistan Hatıraları - Şanghay Hatıraları*. (Haz.: Yusuf Gedikli). İstanbul: Ötüken Yayınları.

İnayet, Alimcan (2013). "1930'lu Yıllarda Kaşgar'da Çıkan Şerqi Türkistan Hayatı, Erkin Türkistan ve Yeñgi Hayat Gazetelerindeki Bazı Şiirler". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (1): 1-47.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut (1998). *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Komisyon (2006). *Uygur Edebiyatı Tarihi*. C. 3. Pekin: Milletler Neşriyatı.

Kurban, Nurahmet (2010). "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla". *Bilig*, (53):167-182.

Tatlık E. (2004). "1949- Yildin Burun Şıncañda Uygur Tilida Neşir Kilingan Gezit-Jurnallar". *Xinjiang Tezkireciliği*, (3): 51-56.

Uygur Klasik Edebiyatının Kısaca Tarihi (1992). (Haz.: G. Osman) Urumçi.